

Korkuya Başkaldıran Homo Risus

Şebnem PALA

Her kültürde mizah duygusunun
iyileştirici bir gücü vardır.
Bizler küçük yaratıklarız; kendimizi
çok ciddiye almanın gereği yok.
Umberto Eco

Insana özgü duygu durumlarından biridir neşe ve onu gülme edimi ile tanırız. İnsan, bağlama göre değişen anlamları ile gülmesini, gülümsemesini, kahkaha atmasını bilmeye tanımlanır (*Homo risus*)¹. Bir bakıma gülme, neşenin ayrılmaz bir parçası, tanımlayıcı yüz ifadesidir.

Huizinga (1970: 24), insanın oyun oynayan bir tür (*Homo ludens*) olma kapasitesinden yola çıkarak yasa ve düzen, ticaret ve kâr, zanaat ve sanat, şiir, akıl ve bilimin hepsinin kökenlerinin oyunun toprağında yeşerdiğini iddia eder. Oyun, ciddiyetin karşıtı olarak değerlendirilir, tıpkı gülmek gibi. Gerçekten de insanın neşelenmesini sağlayan her araç komedi, mizah, oyun ve gülme, aptallık, ciddiyetsizlik kategorisinde değerlendirilmiştir. Gülmenin oyunla bağlantılandırılmadan da ciddiyetsizlikle bir tutulduğu görülür. Ne ki, insan her zaman gülünç bulduğu şeylere gülmez; hakikatin

¹ Kuşkusuz gülme yalnızca neşenin bir dışavurumu değil, çağrışımları bağlamsal olarak değişen bir edim. Sinirlilik, küçümseme, nefret, alay hatta acı bir taşlamanın ifadesi olabileceği gibi sevinç, coşku, keyif, anlayış ve dostluğun da bir dışavurumu olabilir. Burada yalnızca neşenin dışavurumu olarak gülme ile ilgileniyorum.

gülünesi yanlarını ortaya çıkaran ve dilimizde gülmenin düzdeğiştirmecesi olarak algılanan mizah aslında güldürmesiyle düşünmeyi teşvik eden bir türdür.²

Dolayısıyla bu yazı, neşenin dışavurumu olan gülmenin tarihi üzerine bir çeşitlemedir. Aslında bu çeşitlemenin ardında, örtük olarak, neden neşenin yaşamda kapsadığı alanın giderek azaldığı sorusu yatıyor. Ciddiyeti olumlama ve teşvik etmenin kökenleri modernitenin tarihsel ve kültürel oluşumu sürecinde bulunabilir. Bu süreç, beden ruh ikiliğinin yarattığı düşünsel zeminden, zaman ve mekanın işbölümüne, çalışma ve kazanmaya odaklanan zihniyete kadar Batı merkezli bir düşünce sisteminden etkilenmektedir. Bu bakımdan bu yazıda, neşe ve gülmenin gündelik yaşamın yalnızca eğlenilen ve keyiflenen mekanlarına hapsedilme sürecinin, karnaval mantığının, ona özgü düşünsel ve pratiklerin tarihsel süreklilikte kültürel dönüşümüyle gerçekleştiği iddiasının izi sürülmektedir.

Gülmenin tarihi ve anlamı, insanlık tarihi boyunca farklı kültürlerin insanın niteliklerinden *gravitas* (ciddiyet) ile *levitas*'a (hafiflik) atfettikleri değer arasındaki gerilim ile ilişkilendirilebilir. Nitekim, İlkçağda Yunanlıların yaşamın trajik olan yanı ve anlamı üzerine teffekküre dalma eğiliminde oldukları; buna karşılık Romalıların yaşamı ciddiye almakla birlikte, ortada bir trajedi görmedikleri düşünülmektedir (Cipolla 2000: 51). Ancak her iki kültürde de insanın nitelikleri arasında *gravitas* (ciddiyet) taçlandırılırken, *levitas* (hafiflik) pek hesaba katılmıyordu. Belki de bu nedenle neşeyle birlikte gülmenin insanın hafif, delice, hercai hatta zayıf yanına göndermede bulunduğu düşüncesi bugün hâlâ yaygınlığını korumaktadır.

Ne var ki, ilk çağlarda gülme tanrılara da atfedilen bir özelliktir, hatta dünyanın tanrıların gülme edimiyle yaratıldığı görüşü eski Mısır kaynaklarında yer bulmuştur.³ Homeros tanrıları gülebilen ve komik davranabilen karakterler olarak betimlemiştir. *İlyada*'da tanrıların bastırılmayan güçlü kahkahalarının gökleri salladığından söz eder. Aristoteles'i anımsayarak söylersek, gülmek, canlılar arasında yalnızca insana bahşedilmiştir ve insan ancak gülmeye başladığında insan olur. Diğer bir deyişle gülme onun diğer canlıların sahip olmadığı en yüksel tinsel ayrıcalığıdır.

İlkçağlardan beri şenlikler insanların neşeyi ve gülmeyi bağdaştırdığı ortamlar olarak tanımlanabilirler. Günümüzden yaklaşık dört bin yıl önce eski Mısır'da, hasadı izleyen aylarda güneşin yeniden doğuşunun kutlandığı, on iki gün süren festivaller düzenlendiği

2 Cipolla (2000: 52), mizahın bir başka işlevinin, ölçüsünde ve doğru zamanda kullanıldığında gerilimleri ortadan kaldırmak, son derece üzücü durumları çözmek, insan ilişkilerini ve bağıntılarını kolaylaştırmak olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, "alay edildiği zaman insan başkalarına güler. Mizah söz konusu olduğunda insan başkalarıyla birlikte güler." Kanımca, neşe ile mizah arasındaki yakın ilişki de bundan kaynaklanmaktadır. Neşe de başkaları ile birlikte gülebilmek yeteneğidir.

3 Mısırlı bir şimşacının papirüsünde şöyle dendiğini aktarmaktadır: "Yaradan güldüğünde dünyayı yönetmek için yedi tanrı doğdu... Kahkahalarla güldüğünde her yer aydınlandı... İkinci kez güldüğünde sular yaratıldı ve yedinci gülüşünden ruh ortaya çıktı" (Bakhtin 1968: 71).

bilinmektedir. *Sacaea* ise bu şenliğin Pers versiyonudur ve Babil’de kutlanan yenilenme festivalinden uyarlanmıştır. Bu şenliklerde köle ve efendisi yer değiştirir, sahte bir krala taç giydirilir, sokaklar maskeli eğlencelerin yeri olurdu. Eski Mısır’da tanrıça İsis’in oğlu Horus’un doğumunun kutlandığı kış ortası şenliklerinin, Hıristiyanlıkla birlikte İsa’nın doğumundan sonraki on iki günün kutlanmasına dönüştüğü söylenebilir. Yunan kültüründe de yaşamın kaynağı diye görülen ışığın, yokluğuna yönelik korkunun bir ölçüde kaynaklık ettiği bu törenlerin, daha sonraki dönemlerde de devam ettiği bilinmektedir. Nitekim bu eski Mısır ve Pers geleneğinin antik Roma geleneğiyle iç içe geçtiği görülür. Roma geleneğine özgü gülme özgürlüğünün damgasını vurduğu *Saturnales*⁴ festivalinde, insanların neşeden kendinden geçtiği, eğlendiği, birbirlerine hediyeler verdiği söylenmektedir. Aralık ayı ve yıl sonuna rastlayan bu şenliklerde halk, hiçbir sınır ve ölçü tanımaz, sınıflar birbirine karışır, köleler efendilere buyurur, soylular kölelerine hizmet ederlermiş (Erhat 1984:292). Bir bakıma alışılmış düzen askıya alınır, kin ve çekişmeler unutulur, savaşılar ya da kavgalar ertelenirmiş. Mumlar ve lambalar karanlığın ruhlarını uzaklaştırır.

Antik Yunan’daki gibi günümüzde de on iki gün süren Noel’de yılın geri kalan bölümünde yer altında tutulan iblislerin rahatça dolaşabildiklerine inanılmaktadır. Eski pagan inanç ve pratikleri orta çağda Hıristiyanlığın mitolojik öğelerine eklenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Antikiteden miras kalan belirli dinsel kültlerin, ortaçağda yerel pagan ayinlerden, özellikle bereket ayinlerinden etkilenerek dönüştüğü ve gündelik yaşamın bir parçası haline geldiği söylenebilir. Vaftiz, evlilik ve diğer dini tören ve ayinlerde baskın pratik, yeme içme; baskın duygu durumu neşe ve gülmedir. Karnaval gülmesinin zaman ve mevsim dönümleriyle bir bağlantısı vardı. Mevsim değişiklikleri, güneş ve ayın evreleri, bitki örtüsünün ölümü ve dirilmesi, mevsimlerin birbirini izlemesi ile hasat zamanı ve tohum zamanına ilişkin kutlamalar arasında bir bağlantı ortaya çıkmaktadır. Bu ardışıklıkta yenileyen her şey, yaklaşmakta olan her şey olumlu bir öğe olarak vurgulanmaktadır. İnsanların daha mutlu bir geleceğe, daha adil bir toplumsal ve ekonomik düzene, yeni bir hakikate dair umutlarının ifadesidir. Karnavalların ve kutlamaların neşeli boyutu, tıpkı Roma dönemi *Saturnales* kutlamalarının Altın Çağa dönüşü bildirmeleri gibi, genel bir maddi zenginlik eşitlik ve özgürlükten oluşan daha mutlu bir geleceği ifade ettiği söylenebilir.

Bakhtin (1968: 77-80), bu kutlamalardan bazılarını şöyle özetlemektedir:

⁴ Roma tanrılarından sayılan Saturnus, Zeus tarafından Olympos’dan kovulunca, daha sonra Roma’nın kurulacağı yere giderek orada Saturnia diye bir yerleşim yeri kurar. Oradaki halka tarım ve bağcılığı öğretir, bolluk ve mutluluk içinde yaşamalarını sağlar. Altın çağ olarak da adlandırılan Saturnus çağının anısına Roma’da *Saturnales* denilen bayramlar kutlanırmış (Erhat 1984: 292).

Deliler bayramı: Kilisede başlayan ancak ortaçağın sonunda kiliselerde tamamen yasaklanan bir gelenektir. Bakhtin' e göre içerdığı maskeli balolar, açık saçık danslarla resmi kültürün bir parodisi ve taklidi olarak kabul edilebilir. Sunakta yiyip içme, içkili seks alemleri, açık saçık jestler ve soyunma gibi faaliyetlerle kendini gösteren Deliler Bayramı neredeyse tüm ritüelleri muhtelif kilise ritüellerinin ve simgelerinin grotesk bir biçimde maddi bedensel dünyaya aktarılmasından ibaretti.

Eşek Bayramı: Meryem'in bebek İsa ile Mısır'a kaçışının dışavurumudur. Merkezdeki örüntü olan eşek ve onun anırması ayının her bölümünde kendini gösterir. Dinsel törenin dışında rahip anırmayı yineler; sondaki aminin yerini de anırma almıştır. Eşek hem küçük düşüren hem yeniden hayat veren maddi bedensel yapının en eski ve değişmez simgelerinden birisi olarak kutlamada yer alır.

Risus paschalis: Gülmenin uzak tutulduğu kilisede Paskalya boyunca gülme ve şakaya izin veriliyordu. Büyük perhiz dönemini takiben papaz cemaatin neşeye gülmesini, şen şakrak bir yenilenme olarak teşvik edebiliyordu. Yapılan şakalar maddi, bedensel yaşamla ilgili oluyordu ve karnaval tipindeydi. Gülme izni, et yeme izni ve Büyük Perhiz boyunca yasaklanan cinsel ilişki ile aynı zamanda başlıyordu.

Noel Gülmesi: Neşeli şarkılarla dışa vurulan kutlamanın içeriği dünyevi eğlenceyle ve maddi bedensel alçalma öğeleri ile birleşiyordu. Yeninin doğuşu teması, organik olarak neşeli ve küçük düşürücü bir düzeyde eskinin ölümü temasıyla karnavala özgü soytarıca bir alışıya etme imgelerine bağlıydı.

Aşırı yemeyi, safahatın ve israfın eşlik ettiği her türlü eğlenceyi barındıran bu yöresel kutlamalarda, gülme ve beden maddiliği öğesinin eski pagan kutlamaların öğeleri ile birleştiği söylenebilir. Burada oburluk ve sarhoşluk, simgesel olarak maddi bolluk, büyüme ve yenilenmenin zaferi şeklinde ütopik bir anlam kazanmaktadır. Bir başka deyişle, bu kutlamalar gündelik yaşamın idareli harcama sürecini askıya alarak israfın odağa taşındığı ve tasarruftan geçici süre uzaklaştırıldığı bir zemin yaratır (Burke 1995: 202).

Hıristiyan kültüründe insanın bedensel yanı ile ilgili olduğu düşünülen gülme, delilik, çılgınlık olarak algılanır; bu bedensel yan insanın ikinci doğası olarak tarif edilir. İnsanın ikinci doğasının bir parçası olan gülmenin odağa yerleştirildiği ve insanın bedensel yanının abartılı bir biçimde vurgulandığı bir kanal yaratma ihtiyacı aslında bu resmi yaşam alanında yer alan ciddiyetin tek yanlı niteliğinden kaynaklanmaktadır. Böylesi

kutlamalar yılın belirli dönemlerinde boşalım kanalı yaratırken, onunla bağlantılı maddi bedensel ilke de bu yolla geçici ama eksiksiz bir özgürlüğe sahip oluyordu (Bakhtin 1968: 75).

Bakhtin, Ortaçağ yaşamındaki resmi ve gayriresmi ikiliğin Janus'un iki yüzünü (**Janus Bifrons**)⁵ barındırdığı fikrindedir. Gündelik yaşamın resmi ve dinsel yüzü mevcut düzeni onaylamakta, pazar yerindeki halka ait yüzü ise eğlenmekte ve gülmektedir. Pazar yerindeki karnavalda, durağanlığa, değişmeyen yerleşik düzene ve ideolojiye karşı çıkılarak, değişim ve yenilenme ögesi vurgulanmaktadır. Bu iki örüntüyle kendini göstermektedir:

1. **Taklit:** Giysilerin ve toplumsal imgenin benzetime dayalı olarak temsil edilmesi ve yenilenmesi karnavalın vazgeçilmez ögesidir.
2. **Tersine çevrilme:** Karnaval, toplumsal yapının hemen hemen bütün rollerinin, simgelerinin ve hiyerarşik düzeylerin tersine çevrildiği ve bunun meşru kılındığı bir ortam yaratır. Soytarının kral ilan edilmesi, elbiselerin tersyüz edilmesi, pantolonların başa giyilmesi, dalga geçilen sahte kralların ve papaların seçilmesi gibi etkinliklerde aynı topolojik mantığın etkili olduğu söylenebilir. Yukarıdakini aşağıya etme, yüce ve eskinin yerine yeniyi, ölümün yerine yeniden doğumu geçirme ve bunu bedeni vurgulayarak yapma tersine çevirmenin bir parçasıdır. Böylelikle zaman, toplumsal ve tarihsel değişim temel bir ilişki içine yerleştirilerek, ortaçağ hiyerarşisinin yerinden oynatılmaz ve zamandışı değişmezliğine karşı görelilik ve oluş ögesi vurgulanmaktadır.

Karnavallar, Hıristiyan ritüelleri ve Kilise'nin hiyerarşisine karşı tümüyle bir başkaldırı olarak değerlendirilemez. Kutlamaların bitiminde kaotik ortam yerini gündelik yaşamın düzenliliğine bırakmaktadır. Alaycı öge, bedensel yeniden üretim ve yenilenme temasına derinden derine kök salmıştı. Bir bakıma gülmekte olan, yemede içmede ifrata kaçan, kendini resmi kült ve ideolojide ifade edemeyen bedensel aşağı katmandır.

Hıristiyanlığın gündelik yaşamda etkisini belirgin bir biçimde sezdirmediği Ortaçağda gülmenin yaşam ve ideolojinin her resmi alanında yasaklandığı görülür. Bu alanların dışında kalan pazar yerleri, festivaller ve karnavallarda insanlara olağandışı serbest ve kural dışı olma ayrıcalığı verilmiştir. Kati, taviz vermeyen, yasakçı bir ciddiyet havasına koşut olarak Ortaçağ ideolojisinde çilecilik, kadercilik, günah, ceza, ıstırap gibi öğeler vurgulanmaktadır. Doğru, iyi, yaşamsal önemi olan ve anlamlı olan her şey ciddiyetle ifade ediliyor, buna korku, korkuyla karışık huşu, tevazu eşlik ediyordu (Bakhtin

⁵ Romalıların Ocak ayının birinci gününü adadığı eski Roma tanrılarında olan Janus (Janus), kapı ve geçişlerin tanrısıdır. Kendine özgü bir kafa yapısına sahiptir. Kafanın bir yüzü öne diğer yüzü arkaya bakar; dolayısıyla aynı anda geçmiş ve geleceği görebilen bir tanrıdır.

1968: 73). Diğer bir deyişle, gülme dinsel kültürden, feodal törenlerden, resmi törenlerden, adab-ı muâşeretten soyutlanmıştı (Bakhtin 1968: 94).

Aslında daha ilk dönemlerinden gülmeyi yasaklayan Hıristiyanlığın düsturu ciddiyetti; bir Hıristiyan'a sadece sürekli ciddiyet, çile, pişmanlık ve günahlarından duyduğu keder yakışırdı. Eco, *Gülün Adı* romanında bu yaklaşımı çok çarpıcı bir biçimde dile getirir. Romanın olay örgüsü, zengin bir kitap koleksiyonuna sahip bir Ortaçağ manastırı ve orada meydana gelen gizemli bir cinayeti çözmek için manastıra giden Baskerville William ve çömezi üzerine kuruludur. Manastırda kütüphanecinin en çok korktuğu şey, manastırın en ulaşılmaz dehlizlerinde kilitli tutulan kayıp bir kitabın insanların eline geçmesidir. Hatırlanacağı üzere, uğruna cinayetler işlenen, rahip Jorge'un öldürücü bir titizlikle sakladığı kitap, Aristoteles'in *Poetika*'sının komedyadan söz ettiği ikinci cildidir. Bu kitapta Aristoteles, poetik bilimlerden biri olan komedyadan söz eder. Gülme edimini olumlu ve yaratıcı bir güç olarak tanımlar ve mizahın, güldürünün felsefi gücüne dikkat çeker.

Romanın sonlarına doğru Aristoteles'in kitabını, Hıristiyanlığın yüzlerce yıllık bilgi birikimini yıkan, Tanrı imgesini ve kilise otoritesini sarsan bir tehdit olarak algılayan ve gülmeyi lanetleyerek, gülme aleyhine sürekli vaazlar veren rahip Jorge ile Baskerville William'in diyalogu Hıristiyan Ortaçağ Avrupa'sının neşe ve gülme hakkındaki görüşlerinin bir özeti gibidir.⁶

Rahip Jorge şöyle der:

... gülme bedenimizin güçsüzlüğüdür, yozlaşması, yavanlığıdır. Köylünün eğlencesi, sarhoşun özgürlüğüdür... Basit insanların savunmasıdır... Aristoteles gülmeyi sanat düzeyine yükseltiyor, bilginler dünyasının kapıları gülmeye açılıyor, böylece gülme felsefe ile tanrıbilimin konusu oluyor. Gülmek köylüleri şeytan korkusundan kurtarır; çünkü aptallar şenliğinde şeytan da bir aptal olarak belirir, bu yüzden de denetim altına alınabilir. Ama

6 Gülmeyi sapkınlık, dince kabul olunmuş inançlara aykırı bir şey olarak kabul eden Jorge'un kitap boyunca gülmeye ilişkin çarpıcı ifadeleri vardır. Örneğin: "“Sorabilir miyim”, dedi William, ‘İsa'nın gülmüş olabileceği fikrine niçin bu kadar karşısız? Gülmenin tıpkı banyo gibi bedendeki sıvılar, özellikle nedensiz can sıkıntısını sağaltmaya yarayan iyi bir ilaç olduğuna inanıyorum ben.’ ‘Banyolar iyidir’ dedi Jorge, ‘bedendeki sıvıların dengesini yeniden kurar. Oysa gülme bedeni sarsar, yüz çizgilerini bozar, insanı maymuna benzetir.’ ‘Maymunlar gülmez, gülmek insana özgü ussallığın belirtisidir’ dedi William. ‘Gülmek delilik belirtisidir. Güldürüler kafirler tarafından seyircileri güldürmek için yazıldı. İnsan güldüğü şeye inanmaz, ama ondan nefret de etmez. Bu yüzden kötü bir şeye gülmek onunla savaşma isteği duymamak anlamına gelir. İyi bir şeye gülmekse iyiliğin kendiliğinden yayılmasını sağlayan gücü yadsımak demektir. Gülmeceler ister saçma sapan sözler olsun, ister gülme olsun sonsuza dek set çekilmeli, her yerde kınanmalı. Gülme kuşkunun kıskırtıcısıdır. İsa'nın gülmeyişinin nedeni buydu işte...”

bu kitap insanın kendisini şeytan korkusundan kurtarmasının bilgelik olduğunu öğretebilir...” demiştir (Eco 1993: 534-535).

Dolayısıyla roman boyunca, espri dahil gülme edimini çağırarak her türlü etkinliğin günaha bir çağrı olduğu fikrinin egemen olduğu manastır yaşamı ile ciddiyetin nasıl kanonlaştırıldığı betimlenir. Şüphesiz Eco'nun örtük amacı, mizahın özgür düşünce ile nasıl yakından ilintili olduğunu çerçevlendirmektir. Resmi kilise ideolojisinin katı ve soğuk ciddiyeti ve bunun korkuya dayalı bir biçimde kanonlaştırılabilmesi, neşe ve güldürünün gündelik yaşamın doğal bir parçası olduğu bir ortamda olanaklı değildi. Buna bağlı olarak ortaya resmi biçimlere koşut sivil neşelenme ve gülme tarzları çıkmıştır. Dolayısıyla, kilisedeki ve resmi törenlerdeki davranış kalıplarındaki neşe ve bunun dışavurumu olan gülme ve jestlerle, gündelik yaşamın sivil alanlarındaki jestler arasında giderek derinleşen bir yarılma ortaya çıkmaya başlar. Ancak bu yarılmanın önceleri o kadar da derin olmadığını söylemekte yarar var. Bunda kilisenin halk arasında yaygın olan kutlamalara, kendi kutlamalarını eklememesinin büyük rolü olduğu söylenebilir.

Papa Büyük Gregory'nin 6. yüzyılda ilan ettiği Yedi Ölümcül Günah (oburluk, açgözlülük, tembellik, şehvet, kibir, öfke ve gıpta), genellikle insan bedenine yönelik yasaklar üzerine kuruludur. Antikitenin pagan geleneği ile eklenen Hıristiyan insan kavramında beden ruh ikiliği ve buna paralel ruhun yüce, bedenin aşağılık ve kötü olduğu düşüncesi Plotinos'un yaptığı varlıklar hiyerarşisine⁷ kadar götürülebilir. Beden ve ruh arasındaki karşıtlık, Fransızların şişko bir adamla (jours gras) kişileştirdikleri karnaval ve zayıf bir kadın olarak kişileştirdikleri perhiz (jours maigres) arasındaki karşıtlıkta da kendini gösterir. Oruç ve sakınma ile ifade edilen perhiz, kilisenin et ve yumurta gibi bazı yiyeceklerden, cinsellikten tiyatro ve diğer oyunlardan ve eğlenceden oluşan bir dizi bedensel zevkten geçici bir süre mahrum olmak demektir. Oysa, bedensel zevklerin oburluğun, cinselliğin had safhaya eriştiği karnaval yardımıyla “başasağı edilen dünya”da (le monde renversé) yaş, cinsiyet, statü farklarının, dinsel yasakların ve sınırlamaların geçici bir süre ortadan kalktığı bir eğlence ve neşe havası egemendi (Burke 1995: 214).

7 Plotinos (M.Ö. 204-270), Aritoteles'in ruhun beden olmadan varolamayacağı fikrini reddetmiş, Platon'un izinden giderek zihnin insanın bedeninde hapis olduğunu savunmuştur. Ruh, zihnin ölmeyen parçasıdır, bedenin ölümü ile birlikte bir bedenden diğerine göç eder. İnsanlık durumunun sabit gerçekliği ruhtur. Yeni-Platonculuğun merkezine yayılma, meydana çıkma (*emanatio*) kavramını koyan Plotinos'a göre önce Bir'den zihin meydana gelir, “Bir'in taşması/fışkırması sonucu evrensel akıl (*nous*) oluşmuştur”; nous'dan ruh doğar, dünya ruh'u ve bundan insan, bitki ve hayvanların zihni çıkar. Dünya ruhundan da madde doğar. Bu yayılıştaki her türlü kötülük ve eksikliğin kaynağı maddedir. Tek tek ruhlar, evrensel ruhun birer parçasıdır. Ruh bedeninin ölümü ile evrensel ruha dönmektedir. Diğer bir deyişle, görünenlerin, ortaya çıkanların tümü Bir'in kendisinden çıkar.

Ortaçağ'ın başlarında gülme edimi, kutlamalar ve karnavalların yarattığı zeminde neşeyle gülünen ortamlar sağlamanın yanında, korkuların gizlendiği ya da geçici süre askıya alındığı ortamları olanaklı hale getirir. Bakhtin (1968:109), festival ya da karnavalların tüm yasaklamaları ve hiyerarşik engelleriyle resmiyetin ve ciddiyetin kanonlaştırıldığı sistemin geçici olarak askıya alınması anlamına geldiği görüşündedir. Kısa bir süre yaşam, Hıristiyanlığın alışıldık düşünce ve pratikleri ile meşrulaştırılmış ve kutsanmış akışından çıkıp, ütopyik özgürlük alanına giriyordu. Tam da bu özgürlüğün kısıltığı, geçiciliği, imgelerin festival atmosferinden doğan fantastik mahiyetini ve ütopyik radikalizmini arttırıyordu. Başka yazarlar kuşkuyla karşılasalar da, Bakhtin için Ortaçağ ve Rönesans toplumunun kendine özgü ikili bir ideolojisi vardır. Resmi ideoloji bütünüyle ciddidir; resmi olmayan ideoloji ise buna mizahla karşı gelir.

Öte yandan katı kuralları ve davranış kodları ile özgül bir yaşam biçimi dayatan kilisenin, etkisini bu kadar uzun süre devam ettirebilmesinde gülmeye dayalı neşeyi, kolektif bir ayın haline getirebilmesinin büyük rolü vardır. Kilisenin kendisinin böylesi kutlamalara öncülük etmesi, belli ölçülerde onun gücünü yeniden üretmesine ve ola ki otoritesini sağlamlaştırmasını da beraberinde getirmiştir. Ortaçağın resmi ve sivil yaşam tarzları arasında sıkışan gülme, karnavalların olduğu dönemde resmi ideoloji tarafından yadırgansa da halk arasında kendine meşru bir yer açmıştır. Hıristiyanlığın ağırlığını giderek daha fazla hissettirdiği ilerleyen dönemlerde gülme, iyiden iyiye resmi ideolojiden soyutlanırken, değişmeye başlayan zihniyete farklı davranış kodları da eklenenecektir.

Ortaçağın feodal ve teokratik düzeninin çözülmesine bağlı başka etmenler de resmi ve gayri resmi alanların birbiriyle eklenmesine neden olmuştur. Yüzyıllar boyu biçimlenen ve insanın yaratıcılığının gayri resmi biçimleri olan sözlü anlatım veya pazar yeri gösterilerinde korunmuş olan halk mizahu, mutlak monarşi ve yeni resmi düzenin oluşum dönemlerinde türler hiyerarşisindeki yerini, köklerinden koparak, yozlaşıp daralarak yitirmiştir.

Ortaçağ insanını en fazla etkileyen şey, gülmenin korku karşısındaki zaferidir. Bu, Tanrı'nın iktidarının, otoritesinin, emirleri ve yasaklamalarının, ölüm ve ölümden sonraki cezalandırmanın, cehennem ve yeryüzünün kendisinden daha korkutucu olan her şeyin yenilgisiydi. Bu zafer sayesinde gülme insanın bilincini arıtır insana yaşama dair yeni bir bakış açısı kazandırıyor. Bu hakikat kısa ömürlüydü; gündelik yaşamın korkuları ve baskıları bunu izliyordu, ama bu kısa anlardan, başka bir gayri resmi hakikat doğdu (Bakhtin 1968: 90). İnsanların korkularını yendiklerinin ciddi bir şekilde bilincinde olmaları ortaçağ gülmesinin temel ögesidir. Bu imgelerde gülünç ve ürkütücü biçimlerde korkunun yenilgisini, tersyüz edilmiş güç ve şiddet simgelerini, neşeyle parçalanmış bedenlerin ve ölümün komik yüzünü buluruz daima. Korkutucu olan her şey grotesk hale gelir.

Gülün Adı'nda Rahip Jorge'nin korkusu da budur:

“Gülmek köylüyü bir an için korkudan kurtarır. Ama yasa korku aracılığıyla kendini kabul ettirir; yasanın gerçek adı Tanrı korkusudur. Oysa bu kitaptan tüm dünyayı yeni bir ateşle tutuşturacak iblisçe bir kıvılcım çıkabilir; ve gülme Prometheus'un bile bilmediği, yeni bir korkuyu yok etme sanatı gibi tanımlanacaktır. Gülen bir köylü için o anda ölmek önemli değildir ama sonra, gülme özgürlüğü sona erince, dinsel tören yeniden tanrısal tasarıma göre içine ölüm korkusu salacaktır. Oysa bu kitaptan, korkudan kurtularak ölümü yok etmek için yeni ve yıkıcı bir umut doğabilir ... Eğer gülmek halktan insanların eğlencesiyse, halktan kimselerin özgürlüğü dizginlenip aşağılanmalı, sertlikle yıldırılmalıdır.” (Eco 1993: 535-536).

Ortaçağı izleyen dönemler boyunca Rahip Jorge'un bu tavsiyesi tutulmuştur.

Rönesans döneminde gülmenin folk kültürünün derinliklerinden yeniden doğduğu düşünülmektedir (Bakhtın 1968: 72). Rönesans'ta, özellikle edebiyat alanında gülmenin derin ve felsefi bir anlam kazandığı söylenebilir. Bir bütün olarak dünyaya ilişkin temel hakikat biçimlerinden biridir gülme; dünyaya dair özel bir bakış açıdır; gülmeyle dünya yeni bir şekilde görülür. Ama ciddi bakış açısıyla görüldüğünden daha az derinlikli değildir dünya. Gülme evrensel sorunlar ortaya atan yüksek edebiyatta ciddiyet kadar kabul görür. Dünyanın bazı temel yönlerine gülme aracılığıyla ulaşılabileceği fikri savunulur. Bu dönemin en önemli kalemlerinden biri olan Rabelais (2000), *Gargantua*'nın girişinde söze şöyle başlamaktadır:

Bu kitabı okuyan okur dostlar,
Atın içinizden her türlü kuşkuyu
Okurken de irkilmeyin sakın
Ne kötülük var içinde ne muzırlık
Doğrusu güldürmekten başka da
Bir hüner bulamayacaksınız pek
Başka yola gidemiyor gönlüm
Sizleri dertler içinde görürken
Gülen kitap yeğdir ağlayan kitaptan
Gülmektir çünkü insanı insan eden.

Yine de Rönesans ve Reform'un kilisenin kurallarının toplumsal yapıda daha yoğun olarak kendini hissettirmeye başladığı bir dönem olmuştur. Özellikle Katolik ve Protestan ayrışması yaşama yönelik iki zıt bakışı beraberinde getirmiştir. Bu iki yaklaşımın Hıristiyanlık yorumları, birbirinden farklı yaşam tarzları, simgesel anlam

dünyaları ve ideolojileri de beraberinde getirmiştir. Protestanların bedenden çok ruhu, dinlenmek ve eğlenmekten çok çalışmayı vurgulayan yaklaşımlarının, günümüzdeki gülme ve neşelenme pratiklerinin dayandığı damar olduğu söylenebilir. Hatırlanacağı gibi, Weber kapitalizmin oluşumunda Protestan yaşam görüşünün içerdiği asketik birey profili ile Püriten yaşam tarzının önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır.⁸

17. yüzyılla birlikte neşeye yönelik davranışta kökten bir yaklaşım farklılığı gözlenmektedir. 17. yüzyılda artık gülme, evrensel ve felsefi bir biçim değildir. Toplumsal yaşamın tek tek ve tipik tekil olgularına gönderme yapabilir yalnızca. Önemli ve temel olan komik olamaz. Tarih ve tarihi temsil eden önemli kişiler komik bir şekilde resmedilemez; onlarla dalga geçilemez. Artık, komiğin alanı dar ve özgüldür; dünyaya ve insana dair temel hakikat gülmenin diliyle ifade edilemez hale gelmiştir. Gülme, komedi ve mizah, hafifliğin ifade biçimleri olarak algılanır olmuştur.

Buna bağlı olarak gülme dini ve resmi törenlerde, adab-ı muaşeretinde ve gündelik yaşamda sınırlı bir yer işgal etmeye başlar. Elias'a dayandırarak söylersek, bu davranış değişikliği, orta sınıfın kendini bir sınıf olarak gösterebilmesinin ön koşulu olan kendine özgü yaşam tarzı ve davranış kodlarını erginleştirmesinde bulunabilir.⁹

Burke'ün (1995: 303), 1500'de halk kültürünün herkesin kültürü olduğunu, 1800'de ise ruhban sınıfı, soylular, tüccarlar, meslek sahibi erkekler ve eşlerinin kendilerini halk kültüründen soyutlayarak bu kültürü alt sınıflara terk ettiklerini söylemesi boşuna değildir. Toplum yaşamında kendilerine özgü erk alanları yaratarak birbirinden ayrılan üst ve alt sınıfların kültürlerindeki bu ayrışma, daha çok yaşam tarzlarında gözlemlenebilir hale gelecektir.

Yaşam tarzlarını belirleyen davranış biçimleri ve bunları belirleyen adab-ı muaşeretin sınıfsal içeriği, giderek kendini gülme pratiklerinde de gösterecektir. Sınıfsal topluma özgü kültürün ciddiyetini gösteren en önemli unsurlar resmiyet ve otoriterliktir. Bu kültürün yeşermesi şiddete, yasaklamalara, sınırlamalara bağlıdır. Bireysel alandan

8 Weber (1997), Protestanlığın değer ve inanç sisteminin kapitalizmin doğmasına yol açan etmenlerden biri olduğunu vurgularken kapitalizmin ruhunu Protestan ahlakının oluşturduğu fikrini savunmaktadır. Bir Protestan daha doğmadan yüklendiği ilk günahın bedelini ödemek, bu yükten kurtulup Tanrı'ya yaklaşmak için bedensel zevkleri bir yana bırakarak sürekli çalışarak, iyi bir Protestan olmayı hedefler. Dolayısıyla bir Püriten'in yaşamında gülmek ve eğlenmeyle ifade edilen neşeye neredeyse yer olmadığı söylenebilir.

9 Uygur olarak adlandırılan davranış kalıplarının tarihsel olarak yer yer süreklilikler ve kırılmalar gösteren bir süreç olarak ele aldığı kitabında Elias, bu süreçte zemin hazırlayan siyasal, iktisadi ve toplumsal dönüşümler üzerinde durmaktadır. Elias (2002: 324), duygu düzenleme şemalarının gösterdiği benzerliklere ve kendini tutma konusuna değinirken "davranış değişiminin bütündeki yönü, uygarlaşma hareketinin 'trend'i her yerde aynıdır... ilk önceleri küçük uç tabakalar, daha sonra da Batı toplumunun gittikçe daha geniş tabakaları bu zorunluluğa kapılır." Modernleşme ve Batılılaşma sürecine dayalı duygu düzenleme sürecinin kültürümüzdeki yansımaları ve davranış biçimlerimizin aldığı görünümün değerlendirilmesi ise bir başka yazının konusu.

toplumsal kültürel alana genişleyen bir korku ve sindirme ögesi içerir. Oysa gülme korkuyu alt eder çünkü hiçbir engelleme, hiçbir sınırlama tanımaz (Bakhtin 1968: 90). Tam da bu yüzden giderek artan oranda toplumsal yaşamdan soyutlanır ve giderek kişinin özel alnına dahil bir edim halini almaya başlar. Kamusal alanın resmîyetinde temsil ayrıcalığı kazanan gülme ise fazlalıkları, aşırılıkları törpülenmiş, yapmacıklı bir nezaket ifadesi olarak o dönemde dondurulmaya başlar.

Sonuç olarak, günümüzde hâlâ kutlanan karnavalların, yerel gelenekler ve yöresel halk eğlenceleriyle birlikte sürekli bir değişim geçirmekte olduğunu söyleyebiliriz. Eskisi ile karşılaştırıldığında, kışın ölümü ve baharla birlikte yeniden canlanmanın vurgulanması, yiyecek ve içeceklerin bolluğu, neşe ve eğlencenin çokluğu gibi benzer karnaval örüntüleri varlığını sürdürmektedir. Yine toplumsal rollerin tersine çevrildiği sınıf ve toplumsal statü farklarının geçici olarak askıya alındığı ortamlar mevcuttur. Ancak bu uygulamaların ardında yatan saik değişmiştir. Modernitenin gelişme ve değişmeye dayalı işleyiş mantığı yaşam tarzlarının, buna bağlı eğlenme pratiklerinin ve dolayısıyla gülmenin dayandığı düşünsel ve pratik artalanı neredeyse hepten değiştirmiştir.

Modernitenin ve Aydınlanma'nın merkezci gücünden kaçamayan toplumsal ve kültürel çevrelerin ciddiyeti ve ağırbaşlılığı olumlamasının temelinde, ortaçağlardan taşınan Hıristiyanlığın kanonlaştırdığı beden ruh ikiliği ile onun yarattığı zihniyet yatıyor belki de. Kâra ve tüketime dayalı global kapitalist sistemin toplumsal ilişkileri ilerleyen ölçüde materyalistleştirmesi, zaman ve mekânın da niteliklerini dönüştürmektedir. Bourdieu'ye atfen söylersek, mekansal ve zamansal değişimler, toplumsal ilişkilerin kodlanmasını ve yeniden üretimini de kökten bir biçimde değiştirecektir. Tıpkı çalışma mekânları ve zamanları gibi, neşenin dışavurulduğu eğlenilen yer ve zamanlar da dönüşüme uğramıştır. Yılın belli dönemlerinde hemen hemen herkesin katılımıyla, toplumsal statü ve sınıf farklarının geçici süre ertelendiği bir ortamda gerçekleştirilen karnaval gülmesi, toplumsal bir boşalma kanalı yaratma amacından çıkarak bireyin özel alanına sıkıştırılmaya başlanmıştır. Sennet'i (2002) hatırlayarak söylersek, giderek toplumsal ilişkiler yoluyla toplumsal olarak gülmek, eğlenmek ve buna dayalı toplumsal etkileşim dönemi sona ermiştir. Birebir karnavala katılıp, gülen bireyler olmak yerine, medyanın yarattığı kamusal alanda, üretilen karnaval görüntüleri seyrederek, sadece gözlemci ve pasif katılımcı bireyler olmak teşvik edilmektedir. Günümüzde karnaval mekânı pazar yerleri dönüşerek, büyük alışveriş merkezleriyle yer değiştirmiştir. Ne var ki, gücün ve prestijün göstergesi aşırı oburluk ve israf örüntüleri baki kalmıştır. Karnaval zamanı tatil zamanı olarak algılanır olmuştur. Dünya, artık geçici olarak bu dönemlerde ve ancak hedonist bir eğilimle tüketerek başaşağı edilmektedir. Eksik olan şey ise *karnaval gülmesidir*.

Yaşam doğum ve ölüm arasındaki yer yer ciddi, bazen acıklı, bazen de gülünesi süreçte gerçekleşir. Hayatta kalabilme ile ölüm arasındaki gerilimi yok saymak bir ölçüde korkuyu askıya alma, erteleme çabasıdır. Yaşamda karşılaştığımız zorlukların kaynaklık ettiği korkuları da yok saymak bir bakıma özgürlükten feragat etmek demektir. Korkularımızla yüzleştiğimiz ölçüde özgürüz. Korkularımıza yenildiğimizde özgürlüğümüzü yitiririz. Ne var ki, neşe ve gülmenin merkezkaç güçleri, bize her geçen gün Homo risus olma ayrıcalığının beden ve ruhun birliğinden kaynaklandığını hatırlatmaktadır. Belki de bu nedenle, amacı yaratma olan poetik bilimlerden biri olarak komedyayı ele alan Aristoteles'in kayıp kitabına bu gün hiç olmadığından daha çok gereksinimimiz var, çünkü Baskerville William'ın dediği gibi "... o kitap, belki de gerçekten kölesi olmayalım diye tüm gerçeklerin yüzünü nasıl değiştirebileceğimizi öğretiyordu. Belki de insanları sevenlerin görevi onları gerçeklere güldürmektir; gerçeği güldürmektir; çünkü biricik gerçek, gerçeğe duyulan çılgınca tutkudan kendimizi kurtarmayı öğrenmektir" (Eco,1993: 553). Eco'nun dediği gibi gülmek korkuyu yok eder ne de olsa...

Kaynakça

- BURKE, Peter. 1995. *Yeni Çağ Başında Avrupa'da Halk Kültürü* (çev. Gölтуğ Aksan). Ankara: İmge Kitabevi.
- CIPOLLA; Carlo. 2000. *Neşeli Öyküler* (çev. Tülin Altnova). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- BAKHTIN, Mikhail. 1968. *Rabelais and His World* (çev. Helene Iswolsky). ABD: MIT Press.
- ECO, Umberto. 1993. *Gülün Adı* (çev. Şadan Karadeniz). İstanbul: Can Yayınları.
- ECO, Umberto. 1995. "Caosmos: the return of the Middle Ages." *States of Mind* (ed. Richard Kearney). New York: New York University Press.
- ERHAT, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HUIZINGA, Johan. 1970. *Homo Ludens*. Great Britain: Paladin.
- ELIAS, Norbert. 2002. *Uygurluk Süreci*. II. Cilt (çev. Erol Özbek). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- RABELAIS, François. 2000. *Gargantua* (çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Vedat Günyol). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- SENNET, Richard. 2002. *Kamusal İnsanın Çöküşü* (çev. Serpik Durak ve Abdullah Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- WEBER, Max. 1997. *Protestan Ablakı ve Kapitalizmin Rubu* (çev. Zeynep Gürata). Ankara: Ayraç Yayınevi.

Özet:

Bu yazıda insana özgü duygu durumlarından biri olan neşenin en temel dışavurumu gülme ele alınmaktadır. Yazının temel izleğini neşe ve gülmenin modernitenin merkezci gücünün etkisi ile geçirdiği dönüşüm oluşturmaktadır. Bu dönüşümün izleri ilkçağlardan beri değişime uğrayan karnaval düşüncesi ve pratiklerinde aranmaktadır.

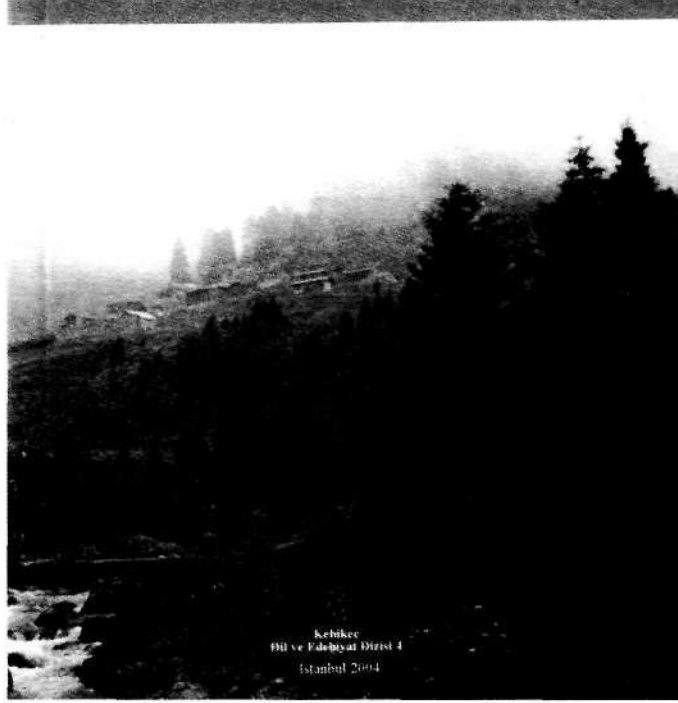
Anahtar sözcükler: gülme, karnaval, Bakhtin, Eco

Abstract:

This paper explores laughter as the basic expression of joy, which is one of the moods intrinsic to human beings. The main track of the paper follows the transformation joy and laughter has undergone under the centripetal force of modernity. The traces of such transformation are inquired in the thoughts and practices of carnival which has also been transformed since the Antiquity.

Key words: laughter, carnival, Bakhtin, Eco

Faruk Benli
Lazuri-Turkili / Turkili-Lazuri
Ansiklopedik Laksiyonu
Lazca-Türkçe / Türkçe-Lazca
Ansiklopedik Sözlük

Bu kitabı satın almak için tıklayın!..

www.sanatkıtabevi.com.tr